

Νεότερα δεδομένα για την πόλη της Πάτρας από τους ρωμαϊκούς έως τους οθωμανικούς χρόνους μέσα από τις σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού»

Αναστασία Κουμούση

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
akoumoussi@culture.gr

Μαρία Γκάτη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkati@culture.gr

Κωνσταντίνα Σούρα

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
ksoura@culture.gr

ABSTRACT

The construction of the Short Perimeter Road of Patras constitutes a public work of prime significance, not only because it reduced traffic congestion in the city center, but also because it enriched the archaeological and cultural map of Patras. This paper aims at discussing briefly the main antiquities that have been discovered in the framework of this project, which have resulted in new important data concerning the public water supply system from the Roman to the Ottoman era, and have also clarified the limits and character of the ancient city towards the east and southeast of the Castle of Patras.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην πόλη της Πάτρας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την οικοδομική δραστηριότητα των τελευταίων δεκαετιών. Μέσα από τις σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν, κατά κύριο λόγο από τη δεκαετία του 1960 και μετά, με αφορμή είτε ιδιωτικά είτε δημόσια έργα, τεκμηριώθηκε η αδιάκοπη κατοίκηση της περιοχής από την προϊστορική εποχή έως σήμερα και αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο μέρος της αρχαίας πόλης, επιτρέποντας τη χαρτογράφηση του πολεοδομικού ιστού των ιστορικών χρόνων στα κύρια σημεία του (βασικοί οδικοί άξονες, οικιστική ζώνη, νεκροταφεία).

Σημείο αναφοράς σε όλες τις περιόδους παρέμεινε η ακρόπολη, στη θέση που αργότερα κατέλαβε το βυζαντινό Κάστρο (Εικ. 1). Η πόλη αναπτύχθηκε αρχικά στα νότια της ακρόπολης, ενώ κατά τους ρωμαϊκούς

Εικ. 1. Δορυφορική εικόνα τμήματος της πόλης της Πάτρας με τις θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο (1: Υδατογέφυρα στην κοιλάδα της Αρόης, 2: Υδατογέφυρα στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου, Γερανείων και Φολόης, 3: Καμαροσκεπής αγωγός στην οδό Κάστρου, 4: Καμαροσκεπής αγωγός νότια του 1ου Δημοτικού Σχολείου, 5: Ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο, 6: Ανασκαφικός τομέας Α, 7: Ανασκαφικός τομέας Β, 8: Ανασκαφικός τομέας Γ) (©ΕΦΑ Αχαΐας).

χρόνους επεκτάθηκε δυτικά έως τη θάλασσα. Τα όρια της πόλης παρέμειναν ίδια και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στον Μεσαίωνα και έως την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς η πόλη συρρικνώθηκε γύρω από το Κάστρο. Σε αυτή την ευρύτερη περιοχή επικεντρώθηκε διαχρονικά η θρησκευτική και διοικητική ζωή, τα θεάματα, η βιοτεχνική δραστηριότητα και ο οικιστικός ιστός (Μουτζάλη 1991· 1994· 2002, 174–85· Παπαποστόλου 1991· Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 39–48· Πετρόπουλος 2007, 2009· Σταυροπούλου-Γάτση και Αλεξοπούλου 2015).

Όσον αφορά την περιοχή ανατολικά της ακρόπολης, όπου εκτείνονται οι συνοικίες *Κρητικά* και *Εβραιουμνήματα*, δεν περιλαμβάνεται από τις, έως σήμερα, επιστημονικές δημοσιεύσεις στη ζώνη του κυρίως άστεως της αρχαιότητας, μολοντί η κατοίκησή της, τουλάχιστον κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους και εξής, ήταν γνωστή από τις πηγές (Maisano 1990, XVII 6–23). Τα σποραδικά και αποσπασματικά αρχαιολογικά ευρήματα στις συνοικίες αυτές και η άμεση γειτνίασή τους με την κοιλάδα της Αρόης, όπου παλαιότερα κυλούσε χείμαρρος και ήταν ανέκαθεν ορατό το ιστάμενο τμήμα μεγάλης υδατογέφυρας του ρωμαϊκού υδραγωγείου, είχαν δημιουργήσει την εντύπωση μιας περιιαστικής περιοχής της αρχαίας πόλης, με περιορισμένη ανθρώπινη δραστηριότητα (Σταυροπούλου-Γάτση κ.ά. 2006, 92). Εντούτοις, αρχαιολογικά τεκμήρια των τελευταίων δεκαετιών, όπως το σημαντικό βαλανείο που εντοπίστηκε στην οδό Αιόλου (Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 92 και υποσημ. 60) ή ο κεντρικός πλακόστρωτος δρόμος, που έτεμνε τη σημερινή οδό Βότσαρη, οδηγώντας κατά πάσα πιθανότητα στην αρχαία Αγορά (Αλεξοπούλου 1991, 141), ήρθαν σε αντίθεση με τα λοιπά πενιχρά ευρήματα, υποδηλώνοντας ότι η έλλειψη στοιχείων δεν ήταν ενδεικτική του χαρακτήρα της συγκεκριμένης περιοχής κατά την αρχαιότητα, αλλά πιθανότατα τυχαία και οφειλόμενη στη χαμηλή οικοδομική δραστηριότητα στις συνοικίες αυτές, που σε μεγάλο βαθμό διατηρούν ακόμα και σήμερα παλιές μονοκατοικίες. Η ευκαιρία για την εντατική έρευνα της περιοχής δόθηκε με την έναρξη ενός μεγάλου δημοσίου έργου, που άλλαξε ριζικά τον χάρτη αυτού του τμήματος της πόλης, την κατασκευή της Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών.

Το συγκεκριμένο Τεχνικό Έργο ξεκίνησε το 2002, με σκοπό να συνδέσει τη βόρεια είσοδο της πόλης με τον νότιο τομέα της, παρακάμπτοντας το εμπορικό κέντρο. Η εκτεταμένη σωστική ανασκαφική έρευνα, που διεξήχθη έως το 2018, αρχικά από τις τότε συναρμόδιες ΣΤ' ΕΠΚΑ και 6η ΕΒΑ και ακολούθως από την ενοποιημένη Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, επικεντρώθηκε επί του άξονα της Μικρής Περιμετρικής Οδού

από την κοιλάδα της Αρόης έως την περιοχή του Κάστρου της Πάτρας, σε μήκος περίπου 1800 μ., όπου προέκυψαν και τα σημαντικότερα ευρήματα (Κουμούση κ.ά. 2016· 2018, εικ. 1). Μικρότερης κλίμακας έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις, όπου αυτό απαιτήθηκε από τα συνοδά Τεχνικά Έργα. Από την ανασκαφική έρευνα προέκυψε τεράστιος όγκος αρχαιολογικού υλικού, η συντήρηση και μελέτη του οποίου βρίσκονται σε εξέλιξη.¹

Τα νεότερα δεδομένα συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για την περιοχή και επιτρέπουν πλέον την ερμηνεία των πενιχρών και αποσπασματικών στοιχείων που είχαν έρθει στο φως σε παλαιότερες σωστικές ανασκαφές. Στο παρόν άρθρο περιλαμβάνεται μια συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων ευρημάτων και τα πρώτα συμπεράσματα που προκύπτουν από την έως τώρα μελέτη τους, με στόχο να αποσαφηνιστεί ο χαρακτήρας της περιοχής έρευνας στη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της πόλης της Πάτρας.

A. ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ ΥΔΡΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΗΣ ΑΡΟΗΣ

A1. Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο

Όπως έχει διαπιστωθεί σε πολλές περιπτώσεις κατά τις ανασκαφές εντός του οικιστικού ιστού, η Πάτρα, μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο, υδρευόταν κυρίως από πηγάδια, αλλά ενίοτε και μέσω πήλινων ή μολύβδινων αγωγών που μετέφεραν νερό από κοντινές πηγές ή από δεξαμενές συλλογής ομβρίων (Πετρόπουλος 2006, 25, 30). Ωστόσο, η ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδος αποτέλεσε για την πόλη μια εποχή μεγάλης ακμής, που συνοδεύτηκε από σημαντική πληθυσμιακή αύξηση (Παπαποστόλου 1991, 315· 2014, 265· Σταυροπούλου-Γάτση και Αλεξοπούλου 2015, 151). Σε αυτό συνετέλεσε ο υποχρεωτικός συνοικισμός των γειτονικών κωμών μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Πάτρας από τον Αύγουστο, καθώς και η εγκατάσταση Ρωμαίων αποίκων στην πόλη (Παπαποστόλου 1991, 305· Ριζάκης 1992–1993, 440–44· Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 21–2, 48· Πετρόπουλος 2009, 47–8). Οι αυξημένες υδροδοτικές ανάγκες της νέας, πολυπληθούς ρωμαϊκής αποικίας, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των ευνοϊκών κοινωνικοπολιτικών συνθηκών, που επέτρεψαν την ανέγερση μεγάλων μνημείων και δημοσίων έργων σε όλη την αυτοκρατορία (Πετρόπουλος 2006, 23–4), αντιμετωπίστηκαν με την κατασκευή ενός υδραγωγείου.

Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο της Πάτρας ήταν ανέκαθεν γνωστό, καθώς πολλά τμήματά του διατηρήθηκαν ορατά ανά τους αιώνες. Χάρη στη συστηματική καταγραφή των τμημάτων αυτών και των συμπληρωματικών στοιχείων που προέκυψαν από σωστικές ανασκαφές των προηγούμενων χρόνων, είμαστε σε θέση να ακολουθήσουμε τη συνολική πορεία του νερού για την ύδρευση της πόλης. Η τροφοδοσία του υδραγωγείου γινόταν από την πηγή *Νερομάνα* του χειμάρρου *Διακονιάρη*, στις υπώρειες του Παναχαϊκού όρους, ΝΑ της Πάτρας, όπου έχουν εντοπιστεί ίχνη αρχαίου φράγματος (Πετρόπουλος 2006, 26· Papakosta 2014, 704–5). Ο Κ. Τριανταφύλλου (1995, Α, 1084, λ. *Κυμοθόη*) ταυτίζει τη *Νερομάνα* με την αναφερόμενη πηγή της νύμφης Κυμοθόης (Plinius, *Hist. Nat.* IV, 5.13), καθώς πλησίον αυτής βρέθηκε μια επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ., που μαρτυρά τη λατρεία των νυμφών Ναϊάδων (Rizakis 1998, 93, αρ.13). Από την πηγή το νερό μεταφερόταν μέσω ενός μεγάλου κτιστού, καμαροσκεπούς υδραγωγού (*specus*), ο οποίος ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους, ακολουθούσε άλλοτε υπέργεια και άλλοτε υπόγεια πορεία. Ύστερα από μια διαδρομή συνολικού μήκους περίπου 7,5 χλμ., το υδραγωγείο κατέληγε μέσω της κοιλάδας της Αρόης σε μια κεντρική δεξαμενή, πιθανότατα στις παρυφές της αρχαίας ακρόπολης, δηλαδή στο ψηλότερο σημείο της πόλης (Κωτσάκη 1987· Κοκκοτάκη 1989, 1990· Πετρόπουλος 1990· 1991· 1999· 2001· 2006, 25–30· Αλεξοπούλου 1994, 220· Petropoulos

1 Θα πρέπει να τονισθεί η καίρια συμβολή όλου του προσωπικού της Εφορείας (επιστημονικού, τεχνικού και εργατοτεχνικού, μονίμου και επί συμβάσει), που ασχολήθηκε κατά τη διάρκεια του έργου με την ανασκαφική έρευνα, την τεκμηρίωση των ανασκαφικών δεδομένων και τη στερέωση και ανάδειξη των αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα των επί συμβάσει αρχαιολόγων Κατερίνας Κάτσικα και Αντωνίας Τσουρούνη. Η μελέτη και δημοσίευση του συνόλου του αρχαιολογικού υλικού θα πραγματοποιηθεί από τις υπογράφουσες και συνεπιβλέπουσες του έργου από το 2015 έως το 2018.

Εικ. 2. Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Υδατογέφυρα στην κοιλάδα της Αρόης (©ΕΦΑ Αχαΐας).

2014, 21· Parakosta 2014, 704–7, εικ. 2). Από εκεί, ένα πυκνό δίκτυο αγωγών διένεμε το νερό σε δημόσια και ιδιωτικά κτίρια.

Η ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο κατασκευής της Μικρής Περιμετρικής Οδού διασταυρώθηκε με το ρωμαϊκό υδραγωγείο στην κοιλάδα της Αρόης, την οποία διασχίζει το τεχνικό έργο. Την κοιλάδα, που εκτείνεται ανατολικά - βορειοανατολικά του Κάστρου της Πάτρας, με διεύθυνση βορειοανατολικά - νοτιοδυτικά, διέτρεχε εποχικός χείμαρρος με την ονομασία «Βρωμολάγκαδο» - γνωστός και ως «Μελικουκιά» κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (Τριανταφύλλου 1995, Β', 1247) - από τον οποίο έχουν καταγραφεί στο παρελθόν καταστροφικές πλημμύρες (Τριανταφύλλου 1995, Α, 354). Ως εκ τούτου, η νεότερη και σύγχρονη οικοδομική δραστηριότητα περιορίστηκε στις παρυφές της κοιλάδας. Στη θέση με το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο *Καμάρες* - ονομασία που εντοπίζεται και πλησιέστερα στις πηγές (Parakosta 2014, 707-8, εικ. 3) – την κοιλάδα διέσχισε μεγάλη υδατογέφυρα του υδραγωγείου της ρωμαϊκής εποχής, επί της οποίας έβαινε ο υδραύλακας (Εικ. 1, αρ.1). Πρόκειται για γέφυρα συνολικού σωζόμενου μήκους 105 μ. και μέγιστου σωζόμενου και ορατού ύψους 14 μ., αποτελούμενη αρχικά από επάλληλη, τριπλή τοξοστοιχία με ισχυρές αντηρίδες (Εικ. 2). Σήμερα η κατώτερη τοξοστοιχία παραμένει θαμμένη μέσα στις επιχώσεις και είναι εν μέρει μόνο ορατή, γι' αυτό και λανθασμένα αναφέρεται στην παλαιότερη βιβλιογραφία ως διπλή (Συγκρ. Vitti 2016, 268-81). Πέρα από τα ιστάμενα τμήματα της υδατογέφυρας, που ήταν ανέκαθεν ορατά, κατά τις πρόσφατες έρευνες ήρθαν στο φως κι άλλα τμήματά της, κατά χώρα ή αποσπασμένα και πεσμένα στο πλάτος που θα καταλάμβανε το τεχνικό έργο. Δυστυχώς, η ανασκαφική έρευνα δεν προσκόμισε περαιτέρω στοιχεία για τη χρονολόγηση της κατασκευής του μνημείου, καθώς οι δοκιμαστικές τομές δεν κατέστη δυνατό να φτάσουν στο βάθος θεμελίωσης λόγω ανάβλυσης υπογείων υδάτων (Παπακώστα 2010, 887). Μέχρι σήμερα παραμένει γενικά αποδεκτή η σύνδεση του έργου με τον αυτοκράτορα Αδριανό και η χρονολόγηση της κατασκευής του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Πάτρας στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. (Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 38· Πετρόπουλος 2006, 27). Η άποψη αυτή στηρίζεται σε μια

Εικ. 3. Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Υδατογέφυρα στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου, Γερανείων και Φολόης (©ΕΦΑ Αχαΐας).

επιγραφή που έχει βρεθεί σε οικόπεδο της Πάτρας, με την οποία η πόλη τιμά τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα ως ευεργέτη και κτίστη (Rizakis 1998, 102, αρ. 14), προφανώς για την κατασκευή κάποιου μεγάλου δημόσιου έργου. Αποκλείοντας τα υπόλοιπα γνωστά ρωμαϊκά μνημεία της πόλης που χρονολογούνται σε διαφορετικές περιόδους, η επιγραφή εικάζεται ότι αφορά το υδραγωγείο. Μολονότι έχουν διατυπωθεί κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με αυτή την άποψη (Papapostolou 1989, 366, υποσημ. 37), σε μια αρχική χρονολόγηση μέσα στον 2ο αι. μ.Χ. οδηγούν και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του μνημείου (Vitti 2016, 268–81).

Το σπουδαιότερο νέο στοιχείο, που προσκόμισε η πρόσφατη έρευνα, αφορά τη διάρκεια χρήσης της εν λόγω υδατογέφυρας. Εκτεταμένες επισκευές της ύστερης βυζαντινής περιόδου (13ος–15ος αιώνας), που εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα της γέφυρας (Koumoussi 2021, 39–40, υποσ. 9), αποκλείουν την εκδοχή καταστροφής της από κάποιον ισχυρό σεισμό της πρωτοβυζαντινής περιόδου, όπως είχε υποτεθεί παλαιότερα (Πετρόπουλος 2006, 26–7) και αποτελούν *terminus post quem* για την παύση λειτουργίας της. Οι επισκευές διακρίνονται με την ιδιαίτερη τοιχοποιία τους, που χαρακτηρίζει τα κτίσματα της υστεροβυζαντινής περιόδου στην πόλη της Πάτρας, ωστόσο, παραμένει άγνωστο αν οφείλονται στους Βυζαντινούς ή τους Φράγκους.

Παρ' όλο που η θέση της παραπάνω γέφυρας ήταν ανέκαθεν γνωστή, οι πρόσφατες έρευνες οδήγησαν στην αποκάλυψη μιας δεύτερης, παντελώς άγνωστης, αντίστοιχης κατασκευής μέσα στην ίδια κοιλάδα (Σούρα, υπό έκδ.). Συγκεκριμένα, σε απόσταση περίπου 630 μ. νοτιοδυτικά της παραπάνω γέφυρας, στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου, Γερανείων και Φολόης, εντοπίστηκε τμήμα μιας ακόμα γέφυρας ρωμαϊκών χρόνων, η οποία διέσχιζε, με διεύθυνση βορειοδυτικά - νοτιοανατολικά, τη στενή κοιλάδα που διαμορφώνεται από αυτό το σημείο έως τα νοτιοανατολικά πρηνή του λόφου της ακρόπολης (Εικ. 1, αρ. 2). Αποκαλύφθηκαν κατά χώρα τρία παράλληλα, ισχυρά βάθρα σε μέγιστο ύψος έως 3,60 μ., καθώς τα αναβλύζοντα, υπόγεια ύδατα δεν επέτρεψαν την πλήρη αποχωμάτωσή τους έως τη θεμελίωση. Τα βάθρα, σε απόσταση 3,10 μ. μεταξύ τους, είχαν εκτιμώμενες αρχικές διαστάσεις 3,20x3,00 μ. και ενισχύονταν ένθεν και ένθεν από ισχυρές αντηρίδες μήκους 3,80 μ. και πλάτους 2,00 μ. Αποτελούνταν από χυτή τοιχοποιία με επένδυση οπτοπλίνθων (Εικ. 3). Τμήμα βάθρου της ίδιας γέφυρας είναι ορατό στον ακάλυπτο χώρο γειτονικού ακινήτου επί της οδού Φολόης 4, η ταύτιση του οποίου δεν είχε καταστεί δυνατή παλαιότερα (Σταυροπούλου-Γάτση 1989, 123).

Επιπλέον, σε μια μεγάλη ακτίνα έως και 80 μ. βόρεια και δυτικά των τριών βάθρων επί της όδευσης της Μικρής Περιμετρικής Οδού, ήρθε στο φως πλήθος όγκων ισχυρής τοιχοποιίας, αποσπασμένων από την ίδια γέφυρα, η ανεύρεση των οποίων επέτρεψε την ταύτιση παλαιότερων αντίστοιχων ευρημάτων στην ίδια περιοχή (Αλεξοπούλου 1994, 214). Μερικοί από αυτούς τους όγκους διατηρούσαν επιφάνειες επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα, στοιχεία που οδηγούν στη βάσιμη υπόθεση ότι και αυτή η γέφυρα εξυπηρετούσε τη μεταφορά νερού και αποτελούσε τμήμα ενός άλλου κλάδου του ρωμαϊκού δικτύου ύδρευσης της πόλης.

Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει η αποκάλυψη ενός υπόγειου τμήματος του ρωμαϊκού υδραγωγείου. Πρόκειται για κτιστό καμαροσκεπή αγωγό στο σημείο της νοητής απόληξης της γέφυρας στα βορειοδυτικά πρηνή της κοιλάδας και βορειοανατολικά του 1ου Δημοτικού Σχολείου επί της οδού Κάστρου (Εικ. 1, αρ. 3). Ο αγωγός, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ., εκτείνεται υπογείως προς δυτικά, ενώ προς ανατολικά δε σώζεται. Το πλάτος του αγωγού εσωτερικά είναι 0,55–0,61 μ. στη βάση, ενώ το συνολικό ύψος του είναι 1,32 μ. εξωτερικά και 1,20 μ. εσωτερικά. Αποτελείται από χυτή τοιχοποιία με αδρά δουλεμένους στην εσωτερική όψη λίθους και επίστρωση ισχυρού υδραυλικού κονιάματος, ενώ το δάπεδο φέρει επίστρωση από πήλινες πλάκες, διαστάσεων 0,66x0,48 μ. Η κλίση του συγκεκριμένου αγωγού υποδηλώνει ότι, μέσω αυτού, το νερό πιθανότατα διοχετευόταν στην παραπάνω υδατογέφυρα από την κεντρική δεξαμενή και από εκεί προς νοτιοανατολικά.

Σύμφωνα λοιπόν με τα νεότερα δεδομένα, την κοιλάδα της Αρόης διέσχιζαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή δυο υδατογέφυρες με παράλληλη πορεία. Για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς την ένταξη της δεύτερης, μικρότερης γέφυρας στο δίκτυο ύδρευσης της πόλης και τη χρονολογική σχέση μεταξύ τους, απαιτείται περαιτέρω συστηματική μελέτη· ωστόσο, βάσει των κοινών κατασκευαστικών χαρακτηριστικών τους, φαίνεται πως ανήκουν στην ίδια εποχή. Ο τρόπος διασποράς των πεσμένων τμημάτων της γέφυρας στη συμβολή των οδών Πρεβεδούρου, Γερανίων και Φολόης καθιστούν ως πιθανή αιτία καταστροφής κάποιον ισχυρό σεισμό. Η κατάρρευση μέρους τουλάχιστον της γέφυρας φαίνεται ότι είχε ήδη συντελεστεί το αργότερο έως τα τέλη της μεσοβυζαντινής περιόδου, σύμφωνα με μικρή συγκέντρωση κεραμικής στις επιχώσεις κάτω από τους πεσμένους όγκους τοιχοποιίας.

Τμήμα του συστήματος ύδρευσης της ρωμαϊκής περιόδου αποτελούσε κι ο μεγάλος αγωγός, που εντοπίστηκε επί της όδευσης της Μικρής Περιμετρικής Οδού στις παρυφές της κοιλάδας της Αρόης, νότια του 1ου Δημοτικού Σχολείου και πλησίον της οδού Αιόλου (Εικ. 1, αρ. 4), όπου γενικότερα οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών έχουν αποκαλύψει ένα πυκνό δίκτυο αγωγών και υδατοδεξαμενών (Πετρίτση 1985· Κοκκοτάκη 1990· Σταυροπούλου-Γάτση 1996, 197–99· Παπακώστα 2009, 415 και υποσημ. 6). Πρόκειται για κτιστό, καμαροσκεπή αγωγό, που αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 16,70 μ. (Εικ. 4). Το εξωτερικό πλάτος του αγωγού φθάνει έως 2,85 μ., ενώ εσωτερικά έχει πλάτος περίπου 0,60 μ. και ύψος 1,16 μ. Με διεύθυνση βορειοανατολικά - νοτιοδυτικά, ο αγωγός ακολουθούσε τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους. Για τον λόγο αυτό, η δυτική του πλευρά θεμελιώθηκε σε μικρό βάθος, ενώ η υπέργεια ανατολική πλευρά του ενισχύθηκε με συμπαγή τοίχο αντιστήριξης και ισχυρή αντηρίδα, κατασκευασμένα και τα δύο από χυτή τοιχοποιία, με επιμελημένη επένδυση των όψεων κατά το *opus testaceum*. Ο τοίχος αντιστήριξης έχει πάχος 1,60 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 3,61 μ., ενώ η εγκάρσια αντηρίδα έχει πλάτος 1,50 μ., μήκος 3,80 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 3,15 μ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο παραπάνω αγωγός οριοθετεί τρόπον τινά τον οικιστικό ιστό της πόλης έως και τους οθωμανικούς χρόνους, καθώς ανατολικότερα αυτού δεν έχουν έως σήμερα εντοπιστεί οικιστικά κατάλοιπα.

A.2. Το Ύστερο Μεσαιωνικό Υδραγωγείο

Η χριστιανική Πάτρα οικοδομήθηκε πάνω στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης, διατηρώντας σταθερά τα κύρια σημεία αναφοράς της (ακρόπολη / Κάστρο, αγορά, λιμάνι, νεκροταφεία και οδικούς άξονες) (Μουτζάλη 1991· 1994· 2002, 174–85 και ιδίως 176). Ως εκ τούτου, η όδευση του δικτύου ύδρευσης εντός της πόλης δεν τροποποιήθηκε (ενδεικτικά, βλ. Παπακώστα 2010, 879, εικ.1). Όπως ήδη αναφέρθηκε, από την πρόσφατη έρευνα τεκμηριώθηκε ότι το ρωμαϊκό υδραγωγείο εξασφάλιζε την ύδρευση της Πάτρας έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, επιβεβαιώνοντας την άποψη που είχε εκφράσει παλαιότερα η Α. Μουτζάλη (1994, 146). Όσον αφορά

Εικ. 4. Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Καμαροσκεπής αγωγός νότια του 1ου Δημοτικού Σχολείου (©ΕΦΑ Αχαΐας).

την ύδρευση της πόλης κατά τους επόμενους αιώνες, οι αρχαιολογικές ανασκαφές στο πλαίσιο του τεχνικού έργου έφεραν στο φως απροσδόκητα στοιχεία.

Συγκεκριμένα, το 2006, κατά τις εργασίες διάνοιξης της Μικρής Περιμετρικής Οδού στην κοιλάδα της Αρόης, περίπου 500 μ. ανατολικά - νοτιοανατολικά της πύλης του Κάστρου, αποκαλύφθηκε τμήμα υδραγωγείου της πόλης, που ανήκει στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους (Κουμούση 2006, 460, εικ. 12–13· 2013· 2018). Αποτελούσε ένα παντελώς άγνωστο έως τότε και πλήρως επιχωματωμένο μνημείο, πάνω από το οποίο περνούσε ο δρόμος που συνέδεε τη συνοικία του Ασυρμάτου με εκείνη της Αρόης (Εικ. 1, αρ.5). Το τμήμα του υδραγωγείου που ήρθε στο φώς, είχε μήκος 40 μ., ύψος 4,15 μ., πλάτος 1,60 μ. και κλίση 3% προς τα δυτικά, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται σταθερή ροή του νερού. Επρόκειτο για τμήμα υδατογέφυρας, αποτελούμενο από τέσσερις ημικυκλικές καμάρες, πάνω στις οποίες έβαινε ανοικτός, κτιστός υδραύλακας και το οποίο ενίσχυαν εκατέρωθεν επικλινείς αντηρίδες (Εικ. 5).

Η μορφολογία της υδατογέφυρας, τα επιμέρους κατασκευαστικά χαρακτηριστικά της, καθώς και τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα στα θεμέλιά της, δηλώνουν ως χρονολογία κατασκευής της τα τέλη του 15ου – αρχές 16ου αιώνα. Η μορφή και η «γεωμετρία» του κτίσματος βρίσκει παράλληλα σε αντίστοιχες κατασκευές στην Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, που αποδίδονται στην οικοδομική δραστηριότητα των Οθωμανών κατά την περίοδο αυτή, όπως το υδραγωγείο των Σκοπίων, κτισμένο μετά το 1495 (Ćurčić και Hadjistryphonos 1997, 48–9, εικ. 32, 342–43), η οικοδομική φάση των αρχών του 16ου αιώνα του υδραγωγείου της Καβάλας, (Λυχούνας 2008, εικ. στις σελ. 4–5, 10–1) και το υδραγωγείο του Stari Bar στο Montenegro, κτισμένο τον 16ο αι. (Koumoussi 2021, 40). Ο τρόπος δόμησης του Υδραγωγείου (λίθινη τοιχοποιία, τρόπος αρμολογήματος, πλινθοδομή τόξων) απαντά στα κτίσματα της πρώτης οικοδομικής

Εικ. 5. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο. Μετά την αποκοπή και μεταφορά του (2009) (©ΕΦΑ Αχαΐας).

φάσης της οθωμανικής περιόδου, τόσο στο Κάστρο της Πάτρας (κανονιοθυρίδες νότιου τείχους και κυκλικός πύργος βόρειου τείχους), που χρονολογούνται στο β' μισό του 15ου αιώνα (Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000, εικ. 22, 24), όσο και στο Φρούριο Ρίου (τρίδυμοι πύργοι, ΝΔ πύργος) με έτος κατασκευής το 1499 (Κουμούση 2021, 395, 397, εικ. 6–9).

Συνεπώς, φαίνεται ότι μετά την κατάληψη της Πάτρας από τους Οθωμανούς (1458) κατασκευάστηκε το τμήμα του υδραγωγείου που ήρθε στο φώς στην κοιλάδα της Αρόης. Ο σχεδιασμός του οφείλεται σε Οθωμανό αρχιτέκτονα, που αναπαρήγαγε σχέδιο ήδη εφαρμοσμένο, αν κρίνουμε από τις ομοιότητες με ανάλογες κατασκευές στη Βαλκανική χερσόνησο επί οθωμανικής κυριαρχίας. Η κατασκευή του όμως έγινε πιθανότατα από Έλληνες μαστόρους (ντόπιους ή μετακινούμενους κτιστάδες), αφού είναι γνωστό πως οι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν το ντόπιο εργατικό δυναμικό για την οικοδόμηση έργων κοινής ωφελείας, καθώς έτσι εξασφάλιζαν τη γρήγορη εκτέλεσή τους, έχοντας να κάνουν με έναν υπεύθυνο, τον επικεφαλής του σιναφιού των κτιστάδων, και με καλά οργανωμένους τεχνίτες (Ανδρούδης 2008). Ο δημόσιος χαρακτήρας του έργου είναι προφανής, όχι μόνο λόγω μεγέθους, αλλά και διότι η διαχείριση και κατανομή των υδάτινων πόρων απαιτούσε ανέκαθεν κρατικό σχεδιασμό και οργάνωση (Τσουρής 2018).

Αξίζει να σημειωθεί ότι Ευρωπαίοι περιηγητές, που επισκέφθηκαν την Πάτρα τον 18ο και 19ο αιώνα (J. Spon, G. Wheler, Ed. Dodwell, F.C. Pouqueville, W.M. Leake, Ch. Wordsworth, G. Mangeart κ. ά.), μνημονεύουν εντυπωσιασμένοι το ρωμαϊκό υδραγωγείο στην κοιλάδα της Αρόης, χωρίς να κάνουν μνεία δεύτερης υδατογέφυρας. Εντούτοις, σε δυο περιπτώσεις έχουν αποτυπώσει το ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο, αν και το αναφέρουν ως «αρχαίο» (Magnus von Stackelberg 1834, πιν. 63· Wordsworth 1995, 44).

Η θέση της μεσαιωνικής υδατογέφυρας μέσα στην κοιλάδα της Αρόης, σε απόσταση μόλις 157 μ. από την αντίστοιχη ρωμαϊκή και η παράλληλη πορεία της προς την ανατολική πλευρά της πόλης και το Κάστρο, επιτρέπουν την υπόθεση ότι χρησιμοποιούσε το ίδιο δίκτυο μεταφοράς νερού έξω από την κοιλάδα. Από την κοιλάδα της Αρόης έως τη μεγάλη δεξαμενή της ακρόπολης / Κάστρου, η πορεία των δυο υδραγωγείων ταυτιζόταν, όπως αποδεικνύει η ενσωμάτωση ενός μεσαιωνικού υδραύλακα στο τμήμα της ρωμαϊκής

υδατογέφυρας που είναι ορατό επί της οδού Αρτέμιδος στη συνοικία *Ασύρματος* (Koumoussi 2021, 41–2, εικ. 14, 15). Επιπλέον, πρόσφατα ευρήματα ήρθαν να επιβεβαιώσουν ότι το ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο κατέληγε στη μεγάλη υπόγεια κινστέρινα του Εξαπυργίου του Κάστρου, για να τροφοδοτήσει στη συνέχεια την πόλη (Koumoussi 2021, 41, εικ. 12 α–β, 13).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο εντοπισμός εκτεταμένων επισκευών της ύστερης βυζαντινής περιόδου (13ος–15ος αιώνας) σε τμήματα της ρωμαϊκής υδατογέφυρας στην κοιλάδα της Αρόης αποτελεί *terminus post quem* για την παύση λειτουργίας της, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα βρισκόταν σε χρήση έως την περίοδο κατασκευής του ύστερου μεσαιωνικού υδραγωγείου. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα ότι η ανάγκη κατασκευής ενός νέου υδραγωγείου προέκυψε κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους, μετά από την οριστική αχρήστευση κάποιων τμημάτων του ρωμαϊκού υδραγωγείου λόγω κατάρρευσης ή/και λόγω απόφραξης από ιζήματα αλάτων σε κάποια τμήματά του, όπως έχει διαπιστωθεί σε περιπτώσεις αγωγών που έχουν έρθει στο φως (Πετρόπουλος 2006, 28) κι ενώ οι αυξημένες υδροδοτικές ανάγκες της πόλης και του Κάστρου δεν μπορούσαν να καλυφθούν από δεξαμενές συλλογής ομβρίων ή πηγές.

Η αποκάλυψη του υδραγωγείου των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων σήμανε σοβαρές δυσκολίες για την πορεία του τεχνικού έργου, καθώς καταλάμβανε όλο το εύρος της υπό κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού. Δεδομένου του μεγέθους και της καλής διατήρησής του, αλλά και της σπουδαιότητας του μνημείου για την πόλη, η τότε αρμόδια 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων εισηγήθηκε τη διατήρηση και ανάδειξή του με τη δημιουργία επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου. Όμως, η θέση του υψομετρικά και οριζοντιογραφικά ήταν τέτοια, ώστε να καθιστά αδύνατη την κατασκευή αερογέφυρας ή την αλλαγή χάραξης της Μικρής Περιμετρικής Οδού. Η μόνη λύση για τη διατήρηση του μνημείου, αλλά και τη συνέχιση των εργασιών στη Μικρή Περιμετρική Οδό, έργο πνοής για την πόλη, ήταν η μεταφορά του υδραγωγείου και η τοποθέτησή του νοτιότερα, πλησίον της ρωμαϊκής υδατογέφυρας της Αρόης και εκτός της ζώνης κατάληψης της οδού. Η αποκοπή και μεταφορά ενός τμήματος μήκους περίπου 23 μ. (Εικ. 5) πραγματοποιήθηκε τον Μάιο 2009 (Για την απόσπαση και μεταφορά του μνημείου, βλ. αναλυτικά Κουμούση 2013, εικόνες στις σελ. 11–4· 2018, 750–51). Στην ήδη απαλλοτριωμένη έκταση γύρω από το ρωμαϊκό και το ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο δημιουργήθηκε ένας οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος με ήπιες επεμβάσεις (Κουμούση 2009, εικ. 7–11· 2013).

Το δυτικό τμήμα της υδατογέφυρας του ύστερου μεσαιωνικού υδραγωγείου, δηλαδή η τέταρτη καμάρα, παρέμεινε *in situ*, προκειμένου να δηλώνει την αρχική θέση του μνημείου στο χώρο. Κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού του τμήματος αυτού το 2016 από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, ήρθε στο φως η συνέχεια της ισχυρής υδατογέφυρας, ενός πλήρως επιχωσμένου, έως εκείνη τη στιγμή, τμήματος, συνολικού μήκους 62,50 μ., ύψους 4,50 μ. και πλάτους 1,30–1,80 μ., με επτά επιπλέον καμάρες, καθώς και τμήμα απλού υδραύλακα, μήκους 15 μ. Συνεπώς, το ύστερο μεσαιωνικό υδραγωγείο της Πάτρας στην κοιλάδα της Αρόης ξεπερνούσε κατά πολύ τα 100 μ. σε μήκος (Κουμούση κ.α. 2018, σχ. 1).

Με χρηματοδότηση της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, στο πλαίσιο κατασκευής της Μικρής Περιμετρικής Οδού, δημιουργήθηκε γύρω από το νεοανακαλυφθέν τμήμα του μεσαιωνικού υδραγωγείου ένας ακόμα επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος (Εικ. 6), ο οποίος, παρά τη στενότητά του, εντυπωσιάζει και συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των επισκεπτών.

B. ΟΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΙΣΤΟΣ

Μέσα από τις σωστικές ανασκαφές των προηγούμενων ετών έχει τεκμηριωθεί η πυκνή κατοίκηση στις υπώρειες νότια και νοτιοανατολικά του υψώματος της ακρόπολης / Κάστρου, τουλάχιστον από τη ρωμαϊκή περίοδο (ενδεικτικά βλ. Πέτσας 1971· Παπαποστόλου 1976· 1978, 79· Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985· Πετριτάκη 1985· Σταυροπούλου-Γάτση 1987, 142· 1996· Papapostolou 1989, 393· Κωτσάκη 1990· Αλεξοπούλου 1991, 143· Σωτηρίου 1993· Γεωργοπούλου 1994· Κόλλια και Αλεξοπούλου 2000· Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 91, υποσημ. 51· Παπακώστα 2009· 2010, 878–79). Με την ευκαιρία της κατασκευής της Μικρής Περιμετρικής

Εικ. 6. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε το 2016 μετά την ανάδειξή του (©ΕΦΑ Αχαΐας) .

Οδού, δόθηκε η δυνατότητα για μια εκτεταμένη αρχαιολογική έρευνα και στα ανατολικά πρανή, στις συνοικίες *Κρητικά* και *Εβραιομνήματα*, όπου η ανθρωπινή εγκατάσταση αποδείχτηκε εξίσου εντατική. Αποκαλύφθηκαν επάλληλα στρώματα κατοίκησης, που εκτείνονται χρονικά από τη ρωμαϊκή περίοδο έως και τους οθωμανικούς χρόνους (Κουμούση 2007, εικ. 8· Γκάτη 2008· Σούρα 2013· Κουμούση κ.α. 2016· 2018, 20–40). Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις η έρευνα συμβάδισε με το βάθος της σκάφης οδοποιίας, χωρίς να εξαντληθεί ο αρχαιολογικός ορίζοντας, σε κάποιες περιπτώσεις στα βαθύτερα στρώματα εντοπίστηκαν επίσης ίχνη κατοίκησης της ελληνιστικής εποχής, όπως έχει διαπιστωθεί και σε παλαιότερες ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή νότια - νοτιοανατολικά του Κάστρου (Παπαποστόλου 1978, 79· Κωτσάκη 1984, 1990· Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985· Αλεξοπούλου 1991, 141· Σταυροπούλου-Γάτση 1996, 228· Κόλλια και Αλεξοπούλου 2000), επιβεβαιώνοντας τη διαπίστωση ότι τα ρωμαϊκά κτήρια της Πάτρας συχνά θεμελιώνονταν πάνω σε τοίχους της ελληνιστικής εποχής (Γεωργοπούλου 1994, 215· Κολώνας και Παπαποστόλου 1983· Πετρόπουλος 2007, 176).

Με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, ερευνήθηκαν τρία συνεχόμενα οικοδομικά τετράγωνα, τα οποία για πρακτικούς λόγους χαρακτηρίστηκαν ως *Τομείς Α, Β και Γ* (Εικ. 1, αρ. 6–8). Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν επίσης βόρεια του *Τομέα Α*, στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Ιθώμης και ανατολικότερα, στη συμβολή των οδών Αιόλου και Γερανείων, που αποτελούσε –όπως διαπιστώθηκε– το ανατολικό όριο του άστεως (Εικ. 7).²

2 Με την ολοκλήρωση του έργου οδοποιίας και τη δημιουργία του Κόμβου Εξόδου σε αυτή την περιοχή, τα παλαιά οικοδομικά τετράγωνα δεν υφίστανται πλέον.

Εικ. 7. Οικιστικά κατάλοιπα (α' και β' φάση έρευνας) (©ΕΦΑ Αχαΐας).

Ιδιαίτερως σημαντικά υπήρξαν τα ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας στον Τομέα Β. Στο ανατολικό τμήμα του τομέα αποκαλύφθηκε σε μέγιστη έκταση 40x12 μ. σύμπλεγμα κτιριακών καταλοίπων με επάλληλες οικοδομικές φάσεις, που εκτείνονται χρονικά από τον 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. (Εικ. 8). Οι διάφοροι χώροι αναπτύσσονται κατά τον άξονα βορρά – νότου ή με μικρή απόκλιση από αυτόν, σε επάλληλα άνδρα, που εμφανίζουν συνολικά έως και 2 μ. υψομετρική διαφορά, καθώς προσαρμόζονται στο φυσικό ανάγλυφο. Οι συνεχείς μετασκευές και προσθήκες και η ενσωμάτωση προγενέστερων οικοδομικών φάσεων στον τελικό σχεδιασμό δικαιολογούν πιθανότατα την έλλειψη απόλυτης συμμετρίας και την τραπεζιόσχημη κάτοψη κάποιων χώρων, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να ανήκουν σε περισσότερα του ενός κτίρια. Συνολικά πρόκειται για πολύ επιμελημένες κατασκευές, όπου αναγνωρίζονται ενδείξεις συστηματικής προσπάθειας συντήρησης (επισκευές, αντιστηρίξεις και προσθήκες) κατά τη μακρά διάρκεια χρήσης τους, σχολαστικά έργα υποδομής και θεμελίωσης, καθώς επίσης η παρουσία δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης. Οι τοίχοι, πλάτους 0,60–0,70 μ., διατηρούνται σε ύψος 0,80–2,00 μ. και είναι κατασκευασμένοι με ποικίλα συστήματα τοιχοποιίας (*opus mixtum*, *quasi reticulatum*, *testaceum*).

Το κτιριακό σύμπλεγμα διαμορφώνεται σε δύο «πυρήνες». Στον βόρειο πυρήνα ιδιαίτερη αναφορά αξίζει ένας πολυτελής χώρος (Χώρος 12), που έφερε ίχνη ορθομαρμάρωσης και ερυθρού επιχρίσματος στους τοίχους, ενώ το δάπεδο κάλυπτε ψηφιδωτό, διαστάσεων 4,40x5,00 μ. Το κεντρικό θέμα του ψηφιδωτού αποτελούν δύο ορθογώνια διάχωρα με αντίθετη πλευρά θέασης, τα οποία κοσμήει εικονιστική παράσταση ζεύγους πτηνών πάνω σε κλάδους και ζεύγος ψαριών και άλλων θαλάσσιων οργανισμών αντίστοιχα. Η τρισδιάστατη, φυσιοκρατική απεικόνιση επιτυγχάνεται με τη χρήση λίθινων και γυάλινων ψηφίδων με μεγάλη χρωματική ποικιλία (Εικ. 9). Τα κεντρικά διάχωρα περιβάλλονται από πλοχμό, ενώ όλη τη σύνθεση πλαισιώνουν διαδοχικά ζώνη με μελανό, διπλό μαιάνδρο σε λευκό βάθος, ζώνη με λευκό αστράγαλο σε μελανό βάθος και ζώνη με τριπλή κυματοειδή ταινία, από την οποία εκφύονται ένθεν και ένθεν ανά τρία δίχρωμα φύλλα άκανθας σε λευκό βάθος. Ακολούθως, τις τρεις πλευρές της σύνθεσης περιβάλλει σε μορφή Π απλό γεωμετρικό μοτίβο με κατά κορυφή συνδεόμενα τετράγωνα και εγγεγραμμένα μικρότερα τετράγωνα σε λευκό βάθος. Τέλος, περιμετρικά κατά μήκος των τοίχων αναπτύσσεται στενή ζώνη με επαναλαμβανόμενα παραπληρωματικά κοσμήματα σε λευκό βάθος.

Η διάταξη των κεντρικών εικονιστικών διαχώρων με αντίθετη πλευρά θέασης και η πλαισίωση του κεντρικού πίνακα από διακοσμητικό πεδίο σε μορφή Π καθιστά εύλογη την ταύτιση του χώρου με τρικλίνιο. Σε αυτό συνηγορεί και η επιλογή του εικονιστικού θέματος, που ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων «ξενίων» (Βιτρούβιου, *De Architectura* VI, 7. 4), δηλαδή παραστάσεις ζώων, φρούτων και καρπών. Το συγκεκριμένο θέμα

Εικ. 8. Σύμπλεγμα κτιριακών καταλοίπων στον Τομέα Β (©ΕΦΑ Αχαΐας).

Εικ. 9. Ψηφιδωτό δάπεδο στο Χώρο 12 (©ΕΦΑ Αχαΐας).

συνδέεται με το οικιακό περιβάλλον (Κοκκίνη 2012, I, 272) και νοείται ως νύξη του οικοδεσπότη προς τους φιλοξενούμενους για ένα πλούσιο τραπέζι (Ραφαϊοαννου 2002, 147· Said 2002, 169–70· πρβλ. Sweetman 2007, 371). Τα επιμέρους χαρακτηριστικά του ψηφιδωτού και η μεγάλη ομοιότητα της εικονιστικής παράστασης με το διακοσμητικό θέμα ψηφιδωτού δαπέδου που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών και χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. (Ραπαροστόλου 2009, 43–7), επιτρέπουν την απόδοσή του στην ίδια περίοδο (συγκρ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2012, 87, εικ. 2γ· Talgam 2016, 111).

Στη νότια πλευρά του ίδιου πυρήνα του συμπλέγματος διαμορφωνόταν υπαίθριος χώρος, τον οποίο όριζε προς βορρά μια κρηναία κατασκευή, αποτελούμενη από δεξαμενή, που τροφοδοτούσε μέσω σειράς οπών εκροής ένα επίμηκες κανάλι, μήκους 4,56 μ., με αψιδωτή απόληξη στα ανατολικά και προεξέχον τμήμα ημικυκλικής κάτοψης στο μέσον της νότιας πλευράς. Στην Πάτρα έχουν βρεθεί σε ρωμαϊκές οικίες και άλλες παρόμοιες κατασκευές, που σχετίζονται με κήπους (Παπαποστόλου 1973–1974, 1977· Παπακώστα 1980, 1988· Σταυροπούλου-Γάτση 1987· συγκρ. Ραφαϊοαννου 2002, 186–88). Το επίμηκες κανάλι του *Τομέα Α* εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα ως προς την αψιδωτή απόληξη με ανάλογη κατασκευή πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων σε μεγάλο κτιριακό συγκρότημα ρωμαϊκών χρόνων στη συμβολή των οδών Μπουκαούρη και Ερενστρώλε, το οποίο έχει συσχετιστεί με τη λατρεία της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος (Παπαποστόλου 1978, 80–1, πιν. 24γ· Σταυροπούλου-Γάτση 1989, 119–21, πιν. 73α, 74β· Πετρόπουλος 2009, 65–67, εικ. 7, σχ. 12).

Στο νότιο πυρήνα του παραπάνω συμπλέγματος αποκαλύφθηκαν τρεις συνεχόμενοι πολυτελείς χώροι. Από αυτούς, ο Χώρος 9, που αποκαλύφθηκε πλήρως, αποδεικνύεται ιδιαίτερης σημασίας. Πρόκειται για ορθογώνια αίθουσα, διαστάσεων 7,50x6,00 μ., στην οποία διατηρήθηκαν ίχνη ορθομαρμάρωσης. Το δάπεδο κοσμούσε ένα μοναδικό ψηφιδωτό, που παρουσιάζει συνδυασμό ψηφοθετήματος (*opus tessellatum*) με μαρμαροθέτημα (*opus sectile*). Το ψηφιδωτό δεν διατηρήθηκε ακέραιο, καθώς υπέστη εκτεταμένες φθορές κατά τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου. Εξήντα τρία μαρμάρινα μέταλλα χωρίς διάκοσμο, διαμέτρου 46–50 εκ., αναπτύσσονταν αρχικά σε επτά σειρές κατά πλάτος και εννέα κατά μήκος του δαπέδου. Τα μαρμάρινα μέταλλα πλαισιώνονται και συνδέονται με πλοχμό, ενώ αντίστοιχη ζώνη, από την οποία φύονται ανά τακτά διαστήματα λογχοειδή

Εικ. 10. Δάπεδο που συνδυάζει ψηφοθέτημα με μαρμαροθέτημα στο Χώρο 9 (©ΕΦΑ Αχαΐας).

τρίφυλλα και ένα καρδιόσχημο με βλαστούς εκατέρωθεν, περιβάλλει όλο το δάπεδο. Τα οκτάπλευρα διάχωρα μεταξύ των μεταλλίων κοσμούνται με μεμονωμένες εικονιστικές παραστάσεις, κοινές στα επιδαπέδια ρωμαϊκά ψηφιδωτά, τόσο ως προς την απόδοσή τους, όσο και ως προς τον συνδυασμό τους (ενδεικτικά, βλ. Ιωαννίδου-Καρέτσου 2008, εικ. 16–22). Συγκεκριμένα, εικονίζονται θηράματα (αρκούδα, λύκος, λέαινα, ελάφι ή αίγαγρος), σκύλος, πτηνά, ρόδακες διαφόρων ειδών, άκανθα, προσωπείο Μέδουσας Γοργούς και δύο θεατρικά προσωπεία (Εικ. 10).

Το συγκεκριμένο ψηφιδωτό είναι μοναδικό, μέχρι στιγμής, για την Πάτρα (Κουμούση 2019β), παρ' όλο που ο συνδυασμός μαρμαροθετήματος και ψηφοθετήματος στο ίδιο δάπεδο, αλλά σε διακριτές διακοσμητικές ζώνες, υπήρξε αγαπητός στην πόλη κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (Παπαποστόλου 1977, 80, σχ. 10, πιν. 61γ' 1978, 81, πιν. 24δ και 83–4, σχ. 1, πιν. 26ε' Πετρίτση 1985, 108, σχ. 1, πιν. 37β). Η έλλειψη συγκριτικού υλικού, όχι μόνο από την Αχαΐα, αλλά ευρύτερα από τον ελλαδικό χώρο, οδηγεί επί του παρόντος σε μια πιθανή χρονολόγησή του στον 4ο αι. μ.Χ. και τον προσδιορισμό των προτύπων του στο δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, απ' όπου θα προερχόταν ο επικεφαλής ψηφοθέτης.

Ο τύπος των δαπέδων, στα οποία το *opus tessellatum* συνδυάζεται με μαρμάρινες κρούστες (*opus sectile*), απαντά κατά την ύστερη αρχαιότητα στο δυτικό ρωμαϊκό κράτος, με επίκεντρο τη Ρώμη, απ' όπου προφανώς επηρεάζονται και τα επαρχιακά εργαστήρια (Becatti 1961, πιν. LXIV.399, CCIII.407, CCIII.55· Guidobaldi και Guidobaldi 1983, 356–60, εικ. 109). Συνθέσεις ανάλογης τεχνικής, εκτός από την Ιταλία, απαντούν στην Αλεξάνδρεια [Επαυλη των Πτηνών - Οικία Α στην περιοχή Kom el-Dikka, 2ος αι. μ.Χ. (Majcherek 2003, 323–24, εικ. 3)], στην Καρχηδόνα [Επαυλη των Αλόγων, αρχές του 4ου αι. μ.Χ. (Dunbabin 1978, 95–6, υποσημ. 22, 253, πιν. 84–6)], καθώς επίσης στην Πτολεμαΐδα [Palazzo delle Colonne, α' μισό 1ου έως αρχές 2ου αι. μ.Χ. (Olszewski και Zakrzewski 2011, εικ. 1–3· Gasparini 2014, εικ. 2) και Ρωμαϊκή Έπαυλη, 1ος έως αρχές 3ου αι. μ.Χ. (Kraeling 1962, 132–33, 244–45, 255–56, εικ. 69, πιν. LIX A-B· Olszewski και Zakrzewski 2011, εικ. 4–6)], την Κυρήνη [Οίκος Ιάσονα του Μεγάλου, 3ος αι. μ.Χ. (Gasparini και Gallochio 2015, 546–49, εικ. 2)] και τη Βερενίκη [Κτίριο W, τέλος 1ου έως 3ος αι. μ.Χ. (Michaelidis 1998, 51–80, κυρίως 63–70, εικ. 62, 75–87, 89, πιν. IX–XV· Majcherek 2003, 324)] της Κυρηναϊκής και στην Τριπολιτανία [Επαυλη στο Zliten (Aurigemma 1926, 137, πιν. D, εικ. 77–85· Parrish 1985, εικ. 1, 17), τέλος 1ου έως αρχές 4ου αι. μ.Χ. (Dunbabin 1978, 235–37· Parrish 1985, 139–43)] στη Βόρεια Αφρική, σε δάπεδα, των οποίων η χρονολόγηση κυμαίνεται από τον 1ο έως και τον 4ο αι. μ.Χ. Αναλόγως του τρόπου συνδυασμού των ψηφοθετημάτων με τα μαρμαροθετήματα, διακρίνονται δυο κατηγορίες διακόσμου. Η πρώτη, και πλέον διαδεδομένη, αφορά δάπεδα των τρικλινίων επαύλεων (βλ. παραπάνω για την Αλεξάνδρεια, την Πτολεμαΐδα και την Κυρήνη), ο διάκοσμος των οποίων σχετίζεται με τη χρήση τους και τη διάταξη των κλινών (Kraeling 1962, 244· Olszewski και Zakrzewski 2011, 666, 668). Στην περίπτωση αυτή οι δυο τεχνικές κατέχουν διακριτά τμήματα και αναπτύσσονται αυτόνομα στο χώρο. Συγκεκριμένα, το κεντρικό τμήμα των τρικλινίων καλύπτεται αποκλειστικά από *opus sectile*, με ποικιλία χρωμάτων και σχεδίων και πλαισιώνεται στις τρεις πλευρές από ζώνη με ψηφιδωτές παραστάσεις. Η χρήση του *opus sectile* είναι δηλωτική της σπουδαιότητας του χώρου (αίθουσα συμποσίων) στις ρωμαϊκές οικίες, καθώς και της κοινωνικής και οικονομικής θέσης του ιδιοκτήτη του κτιρίου (Olszewski και Zakrzewski 2011, 672· Gasparini και Gallochio 2015, 552).

Ο διάκοσμος του αχαϊκού δαπέδου παρουσιάζει περισσότερες αναλογίες με τη δεύτερη κατηγορία (βλ. παραπάνω για την Καρχηδόνα και την Τριπολιτανία), στην οποία τετράγωνοι πίνακες ψηφιδωτών παραστάσεων εναλλάσσονται ρυθμικά με άλλους από *opus sectile*, δημιουργώντας ένα δικτυωτό μοτίβο. Σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει μια «ισότιμη» παρουσία ψηφιδωτών παραστάσεων και μαρμαροθετημάτων. Στο δάπεδο της Πάτρας το κυρίαρχο στοιχείο είναι ο ψηφιδωτός διάκοσμος, στον οποίο αναπαράγεται ένα σύνθημα στην εικονογραφία και διάταξη θέμα των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων [Βλ. ενδεικτικά Dunbabin 1978, πιν. 166 (Καρχηδόνα, έπαυλη των Αλόγων), 185 (Djemila, έπαυλη του Όνου)]. Ο ψηφοθέτης, όμως, εισάγοντας στη σύνθεση την τεχνική του μαρμαροθετήματος στα μέταλλα, καινοτομεί ή αντιγράφει ένα άγνωστο σε μας πρότυπο.

Αμέσως νότια της παραπάνω αίθουσας αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενος χώρος (Χώρος 10), που πιθανότατα λειτουργούσε ως προθάλαμος του προηγούμενου, παρότι δεν διασώθηκαν ίχνη της θύρας επικοινωνίας. Η αρχιτεκτονική σύνδεση των δύο χώρων επιβεβαιώνεται από τη χρήση της ίδιας σύνθετης τεχνικής στην κατασκευή των δαπέδων τους, αφού τον προθάλαμο κοσμούσε επίσης ψηφιδωτό δάπεδο συνδυασμένο με μαρμάρινα μέταλλα, μικρότερου, ωστόσο, μεγέθους. Εντούτοις, στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει διακοσμητικό πλαίσιο, ενώ το ψηφιδωτό αποτελείται από κατά κορυφή συνδεδεμένα τετράγωνα με εγγεγραμμένα και εναλλασσόμενα σταυρόσχημα και ρομβοειδή κοσμήματα σε λευκό βάθος (Εικ. 10, κάτω μέρος). Πρόκειται για ένα απλό γεωμετρικό μοτίβο, που απαντά συχνά στην περιοχή της Πάτρας κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (ενδεικτικά Γεωργοπούλου 1994, 217, σχ. 6).

Ο Χώρος 10 επικοινωνούσε μέσω θυραίου ανοίγματος με το Χώρο 11, ο οποίος, παρότι δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, διαπιστώθηκε ότι έφερε δάπεδο επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Εξάλλου, νότια και ανατολικά του Χώρου 10 εντοπίστηκαν σπαράγματα ψηφιδωτών, που υποδηλώνουν την ύπαρξη και άλλων χώρων, που δεν διασώθηκαν.

Ο βόρειος τουλάχιστον πυρήνας του παραπάνω συμπλέγματος εκτεινόταν και ανατολικότερα, στον ονομαζόμενο *Τομέα Α*, όπου η αρχική μορφή των κατασκευών τροποποιήθηκε, καθώς καταλήφθηκαν κατά

την πρωτοβυζαντινή περίοδο από βιοτεχνική εγκατάσταση, όπως τεκμηριώνεται από την παρουσία κυκλικού κλιβάνου, δεξαμενής και συστήματος αγωγών. Μετατροπή ρωμαϊκών κτηρίων σε εργαστήρια κατά τον 4ο–5ο αι. μ.Χ. έχει καταγραφεί στο παρελθόν και σε γειτονικό οικοπέδο (Κόλλια και Αλεξοπούλου 2000, 293), ενώ κτηριακές εγκαταστάσεις βιοτεχνικού χαρακτήρα με ληνό, δεξαμενή και κεραμικό κλίβανο της Ρωμαϊκής εποχής έχουν εντοπιστεί παλαιότερα σε μικρή απόσταση (Πετρίτση 1985).

Στα κινητά ευρήματα περιμετρικά του κλιβάνου του *Τομέα Α* συγκαταλέγεται πλήθος οστρέων πορφύρας, ενδεικτικά της πιθανής χρήσης του χώρου για τη βαφή υφασμάτων. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε άμεση γειτνίαση με την περιοχή έρευνας είχε αναπτυχθεί κατά τα βυζαντινά χρόνια η συνοικία των Εβραίων, η παρουσία των οποίων καταγράφεται στην πόλη ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια (Bowman 1976, 51) και οι οποίοι αναφέρονται ως άριστοι πορφυροβάφοι (Τριανταφύλλου 1995, Α, 569, λ. *Εβραίοι*). Ένα ακόμα εκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα αποκαλύφθηκε δυτικότερα, στο οικοδομικό τετράγωνο που περιέκλειαν πριν από την κατασκευή του τεχνικού έργου οι οδοί Παπαδιαμαντοπούλου, Αγ. Δημητρίου και Ιθώμης (*Τομέας Γ*). Το συγκρότημα αναπτύσσεται κατά τον άξονα ανατολή - δύση και χωρίζεται σε δύο τομείς από διάδρομο διεύθυνσης βορρά - νότου. Διαπιστώθηκε συνεχής χρήση του χώρου, με προσθήκες και μετασκευές, από τον 1ο έως τον 4ο αι. Λόγω της διατάραξης που επέφερε η κατασκευή μεταγενέστερων κτιρίων στην ίδια θέση, δεν κατέστη δυνατή η ταύτιση πολλών από τους χώρους του συγκροτήματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο, η ενσωμάτωση στο ανατολικό τμήμα ενός χώρου λουτρικής εγκατάστασης με υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης. Το χώρο κοσμούσε ασπρόμαυρο ψηφιδωτό δάπεδο, διαστάσεων 4,45x4,60 μ., με σύνθετο μαϊάνδρο, που περιβάλλεται από ταινία με ρόμβους. Στους τοίχους εντοπίστηκαν ενσωματωμένοι πήλινοι αεραγωγοί (*tegulae mammatae* και *tubuli*) για την κυκλοφορία του θερμού αέρα, ενώ από την περισυλλογή σπαραγμάτων τοιχογραφημένου κονιάματος με ίχνη ταινιών ερυθρού χρώματος διαπιστώθηκε ότι έφεραν γραπτή διακόσμηση. Η τροφοδοσία του υποκείμενου χώρου υπόκαυσης γινόταν μέσω όμορου υπαίθριου χώρου.

Βορειότερα, στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Ιθώμης, αποκαλύφθηκε σε μέγιστη έκταση 13,10x8,20 μ. τμήμα βαλανείου. Ερευνήθηκαν επτά χώροι, από τους οποίους οι βορειότεροι αντιστοιχούσαν στα ψυχρά δωμάτια, ενώ προς νότο, όπου διατηρήθηκαν οι χώροι υπόκαυσης, εκτείνονταν τα θερμά δωμάτια (Εικ. 11). Διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις, με τροποποίηση και επέκταση της αρχικής κάτοψης του συγκροτήματος κατά τη β' φάση. Η ανασκαφική έρευνα απέδωσε λίγα κινητά ευρήματα, τα οποία τεκμηριώνουν τη χρήση του χώρου από τη ρωμαϊκή περίοδο έως και τον όψιμο 6ο αιώνα, οπότε απέκτησε οικιστική χρήση.

Το συγκεκριμένο βαλανείο έρχεται να προστεθεί σε έναν σημαντικό αριθμό λουτρικών εγκαταστάσεων της ρωμαϊκής περιόδου που έχει εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή κατά τις σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών. Ενδεικτικά είναι τα τμήματα δύο λουτρικών εγκαταστάσεων, που έχουν έρθει στο φως σε μικρή απόσταση από την περιοχή έρευνας, στις οδούς Παπαδιαμαντοπούλου και Παναχαΐδος Αθηνάς (Αλεξοπούλου 1991, 143), ενώ σημαντικό βαλανείο αποκαλύφθηκε στην οδό Αιόλου (Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 92 και υποσημ. 60· πρβλ. Σωτηρίου 1993, 115· Παπακώστα 2009· 2010, 878–79).

Στην ίδια περιοχή, ανατολικά - νοτιοανατολικά του Κάστρου, αναπτύχθηκε κατά τους επόμενους αιώνες η μεσαιωνική πόλη και οι δραστηριότητες των κατοίκων της, όπως προκύπτει από τις αρχαιολογικές έρευνες στα ανώτερα στρώματα των *Τομέων Α, Β, Γ* και έως τη συμβολή των οδών Αιόλου και Γερανείων προς τα ανατολικά, που έφεραν στο φως πυκνοδομημένα οικοδομικά κατάλοιπα της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής. Συνήθη πρακτική αποτέλεσε η μετασκευή προγενέστερων κτισμάτων και η ενσωμάτωσή τους στον οικοδομικό ιστό της βυζαντινής περιόδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ρωμαϊκό βαλανείο στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Ιθώμης, τμήμα τουλάχιστον του οποίου απέκτησε, όπως ήδη αναφέρθηκε, οικιστική χρήση κατά τη βυζαντινή περίοδο, καθώς επίσης το τμήμα του μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος που κοσμούσαν τα ψηφιδωτά δάπεδα με τα ενσωματωμένα μαρμαρίνα μέταλλα (Χώροι 9–10 του *Τομέα Β*), όπου εντοπίστηκε πυκνό στρώμα καταστροφής και δύο νομισματικοί θησαυροί, που τεκμηριώνουν τη χρήση του χώρου μέχρι και τον 11ο αι. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα κινητά ευρήματα, καθώς επίσης το πυκνό δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης που αποκαλύφθηκε στην περιοχή έρευνας, τεκμηριώνουν την παράλληλη ανάπτυξη ποικίλων βιοτεχνικών δραστηριοτήτων κατά την ίδια περίοδο.

Εικ. 11. Ρωμαϊκό βαλανείο στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Ιθώμης (©ΕΦΑ Αχαΐας).

Μεγάλο μέρος του τμήματος αυτού της μεσαιωνικής πόλης βρισκόταν εντός των τειχών, όπως απέδειξε η ιδιαιτέρως σημαντική αποκάλυψη τμήματος τείχους στην προέκταση της οδού Αγ. Δημητρίου μεταξύ των οδών Παπαδιαμαντοπούλου και Ιθώμης, σε θέση την οποία πλέον καταλαμβάνει ο Κόμβος Εξόδου του τεχνικού έργου. Πρόκειται για ισχυρή κατασκευή από αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα και ενσωματωμένα θραύσματα πλίνθων, πλάτους 2,50 μ., μέγ. σωζ. ύψους 1,90 μ. και μέγ. σωζ. μήκους 12,00 μ. (Εικ. 12). Το συγκεκριμένο οχυρωματικό έργο μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια με το, γνωστό από τις πηγές, Εξωτείχισμα του Κάστρου Πάτρας, έργο που κατασκευάστηκε πιθανότατα από τον πρώτο Φράγκο βαρόνο της Πάτρας, Guillaume Aleman, ο οποίος, όπως προκύπτει από επιστολή του Πάπα Ιννοκέντιου ΙΙΙ, το 1210 επέκτεινε τις οχυρώσεις του Κάστρου, ώστε να συμπεριλάβει στη νέα περίμετρο των τειχών τον αρχιεπισκοπικό ναό των Αγίων Θεοδώρων (Bon 1969, 450, υποσημ. 3).

Ενδιαφέρουσα, ωστόσο, είναι η μαρτυρία περιηγητών του 17ου–18ου αι., σύμφωνα με την οποία η πόλη ήταν ατείχιστη (Γεωργοπούλου-Βέρρα 2005, 111), γεγονός που υποδηλώνει είτε ότι το τείχος είχε καταστραφεί στο διάστημα αυτών των αιώνων, είτε –ως πιθανότερη εκδοχή– ότι το Εξωτείχισμα είχε ήδη ενσωματωθεί στα νεότερα κτίσματα. Η εκδοχή αυτή επιβεβαιώνεται από την σημερινή εικόνα, καθώς τμήματα του Εξωτειχίσματος, με επεμβάσεις της περιόδου της Τουρκοκρατίας, παραμένουν ακόμη ορατά εντός ιδιοκτησιών στην περιοχή αμέσως ανατολικά και νότια του Κάστρου, συχνά ενσωματωμένα στις νεότερες κατασκευές [Οδός Μπουκαούρη

Εικ. 12. Φράγκικο Εξωτειχίσμα (©ΕΦΑ Αχαΐας).

3 (Ζίας 1973–1974, σχ. 1, όπου εκ παραδρομής ο αριθμός του οικοπέδου αναφέρεται ως 5, αντί του ορθού 3), Μπουκαούρη 5 (Κουμούση 1994, σχ. 2), Γερμανού 97 (Αθανασούλης 1997), Μπουκαούρη 7 (Κουμούση 2005, εικ. 1), Γερμανού 101–3 (Κουμούση 2006, 461–62)]. Το συγκεκριμένο τμήμα του Εξωτειχίσματος αποτελεί την προς νότο συνέχεια του υπέργειου τμήματος που βρίσκεται «εγκλωβισμένο» ανάμεσα σε κτίσματα επί της οδού Ιθώμης (Κουμούση κ.ά. 2018, εικ. 13).

Εκτός από την κατασκευή του Εξωτειχίσματος, η παρουσία των Λατίνων στην περιοχή έρευνας τεκμηριώνεται και από τα κινητά ευρήματα, που υποδηλώνουν την ειρηνική συνύπαρξη τους με τους Έλληνες σε αυτό το τμήμα της μεσαιωνικής πόλης, όπου, εκτός των άλλων, διαπιστώνεται και κοιμητηριακή χρήση κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας.

Η αδιάλειπτη ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή έρευνας συνεχίστηκε και κατά τους οθωμανικούς χρόνους. Στη βόρεια πλευρά του Εξωτειχίσματος αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου καλντεριμιού με δύο κατασκευαστικές φάσεις της οθωμανικής περιόδου (Κουμούση 2008, εικ. 8–10), ενώ ευτελή οικοδομικά κατάλοιπα της εποχής αυτής εντοπίστηκαν εντός και εκτός των τειχών. Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται και οκτώ αποθέτες που εντοπίστηκαν στον ανασκαφικό *Τομέα Β*, απ' όπου συγκεντρώθηκε χαρακτηριστική κεραμική της εποχής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από την αρχαιολογική έρευνα στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού» ενισχύουν την εικόνα που έχει σχηματισθεί από τις σωστικές ανασκαφές των προηγούμενων δεκαετιών για την Πάτρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου: πρόκειται για μια πόλη ακμάζουσα, με μεγάλης κλίμακας δημόσια έργα, που μαρτυρούν την πρόνοια των Ρωμαίων για την εξασφάλιση ενός υψηλού επιπέδου διαβίωσης των κατοίκων της αποικίας τους.

Η έρευνα στην κοιλάδα της Αρόης και έως τις συνοικίες *Κρητικά* και *Εβραιομνήματα* υπήρξε κομβικής σημασίας, όσον αφορά τις γνώσεις μας για τη διαχείριση και διανομή των υδάτων στην πόλη. Το ρωμαϊκό υδραγωγείο ήταν ένα μνημείο ήδη γνωστό και ορατό σε πολλά τμήματά του· ωστόσο, η διάνοιξη της Μικρής Περιμετρικής Οδού εμπλούτισε περαιτέρω τις γνώσεις μας για το σύστημα ύδρευσης της ρωμαϊκής περιόδου, με την αποκάλυψη νέων τμημάτων και κλάδων του έργου και την αποσαφήνιση κατασκευαστικών λεπτομερειών,

καθώς και της μακραίωνης διάρκειας λειτουργίας του. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα δημόσιο έργο που προσδιόρισε τον χαρακτήρα της ευρύτερης περιοχής, καθώς η παροχή τρεχούμενου νερού κάλυπτε όχι μόνο τις ανάγκες διαβίωσης του πληθυσμού, αλλά και άλλες εκφάνσεις του ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Η συγκέντρωση πολλών λουτρικών εγκαταστάσεων σε μια μικρή ακτίνα, ο μεγάλος αριθμός δεξαμενών και το πυκνό δίκτυο ύδρευσης σχετίζονται αναμφίβολα με την ευκολία υδροδότησης μιας ούτως ή άλλως πυκνοκατοικημένης – όπως αποδεικνύεται – περιοχής. Τα υδραυλικά έργα καλλωπισμού των κήπων, όπως η κρηναία κατασκευή του *Τομέα Β*, και τα συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης των οικιών και των εργαστηρίων πρέπει να αποδοθούν στους ίδιους λόγους (συγκρ. Lolos 1997, 300· Παπαϊοαννου 2007, 351).

Η εικόνα δε μεταβλήθηκε κατά τους επόμενους αιώνες, όπως τεκμηριώθηκε κυρίως με την απρόσμενη αποκάλυψη του υδραγωγείου των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων. Η πόλη συνέχισε και μετά την αχρήστευση του ρωμαϊκού υδραγωγείου να χρησιμοποιεί το ίδιο δίκτυο μεταφοράς νερού και σε αυτή την περιοχή εξακολούθησαν να συγκεντρώνονται βιοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες που απαιτούσαν τη χρήση άφθονου νερού, πέρα από τα κτήρια καθαρά οικιστικού χαρακτήρα. Ενδεικτικό της εύκολης πρόσβασης σε τρεχούμενο νερό στη μεσαιωνική πόλη είναι το γεγονός ότι μετά την κατάκτηση της Πάτρας από τους Οθωμανούς ανεγέρθηκαν πολλά χαμάμ (Κανετάκη 2004, 16, 199). Όταν το 1668 επισκέφθηκε την Πάτρα ο Εβλιγιά Τσελεμπή (1999, 40–1), βρήκε 40 χαμάμ στα σοκάκια της πόλης, που αριθμούσε 3000 σπίτια και 300 μαγαζιά, ενώ μέσα στο Κάστρο υπήρχαν 100 σπίτια και ένα μικρό χαμάμ μπροστά από το τζαμί του σουλτάνου Βαγιαζίτ.

Παράλληλα, από την ανασκαφική έρευνα τεκμηριώθηκε για πρώτη φορά η πυκνή και συνεχόμενη ανάπτυξη του αστικού ιστού της ρωμαϊκής πόλης από την Αγορά, που οριοθετείται μεταξύ των οδών Β. Ρούφου, Παντοκράτορος, Μπουκαούρη και Γ. Ρούφου (Παπαποστόλου 1991, 309· συγκρ. Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 39–43· Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 85) στα νότια της ακρόπολης / Κάστρου έως τις νοτιοανατολικές και ανατολικές υπώρειές της. Πολύ σημαντικό στοιχείο για τον καθορισμό του χαρακτήρα της περιοχής έρευνας, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον πυρήνα της θρησκευτικής και δημόσιας ζωής (*Παυσανίας* VII 18–21· Παπαποστόλου 1991, 306–7, 310· 2014, 254· Πετρόπουλος 2007, 191· 2009, 57· Ριζάκης και Πετρόπουλος 2005, 39–48· Σταυροπούλου-Γάτση και Αλεξοπούλου 2015, 161) αποτελεί η άμεση γειτνίαση με τον βορειότερο γνωστό πλακόστρωτο δρόμο της ρωμαϊκής Πάτρας, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα οδηγούσε απευθείας στην Αγορά (Αλεξοπούλου 1991, 141). Από τη μέχρι στιγμής μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων, δεν μπορεί να αποκλειστεί ο δημόσιος χαρακτήρας κάποιων από τα επιβλητικότερης μορφής κτίρια, όπως το σύμπλεγμα των Χώρων 9, 10 και 11 στον *Τομέα Β*, όπου εντοπίστηκε το μοναδικό ψηφιδωτό δάπεδο που συνδυάζει τις τεχνικές ψηφοθετήματος και μαρμαροθετήματος. Άλλωστε, δημόσιος χαρακτήρας αποδίδεται από τους ανασκαφείς και σε άλλα κτήρια ρωμαϊκών χρόνων, που έχουν ερευνηθεί στο παρελθόν σε γειτονικές θέσεις, όπως το μεγάλο κτηριακό συγκρότημα επί της οδού Παναχαΐδος Αθηνάς 8 και Μπουκαούρη (Σταυροπούλου-Γάτση 1987, 142), το οποίο αποτελεί πιθανώς συνέχεια των καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν επί της οδού Μπουκαούρη 4 (Παπαποστόλου 1976) ή το επιβλητικής μορφής παρόδιο κτήριο, το οποίο επικοινωνούσε με τον πλακόστρωτο δρόμο που αναφέρθηκε παραπάνω (Αλεξοπούλου 1991, 141).

Ωστόσο, επί του παρόντος φαίνεται πιθανότερη η ένταξη των κτιριακών καταλοίπων σε μια οικιστική ενότητα με πολυτελείς ιδιωτικές κατοικίες, ανάλογες εκείνων που έχουν εντοπισθεί στο παρελθόν κοντά στο ρωμαϊκό Ωδείο (βλ. ενδεικτικά Γιαλούρης 1960, 138· Σωτηρίου 1993, 111–13), αλλά και εγγύτερα στην περιοχή έρευνας (Παπαποστόλου 1978, 79· Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985· Παπαποστόλου 1989, 393· Γεωργοπούλου 1994, 215–17· Σταυροπούλου-Γάτση κ.α. 2006, 91, υποσημ. 51). Εξάλλου, σε πλούσιες κατοικίες ενδέχεται να ανήκουν κάποιες από τις λουτρικές εγκαταστάσεις που εντοπίστηκαν στην περιοχή (συγκρ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985, 116). Σε κάθε περίπτωση, ο ακριβής προσδιορισμός του χαρακτήρα των συγκροτημάτων αυτών μένει να αποσαφηνιστεί με την ολοκλήρωση της μελέτης του ανασκαφικού υλικού.

Το κέντρο του δημόσιου βίου της Πάτρας δεν μετατοπίζεται κατά τους επόμενους αιώνες. Το μεσαιωνικό Κάστρο καταλαμβάνει τη θέση της αρχαίας ακρόπολης, μετά την καταστροφή της (Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000, 15, 20· Κουμούση και Μαγκανιώτη 2013, 3, 7) κι εκεί συγκεντρώνονται πλέον όλες οι διοικητικές

δραστηριότητες της πόλης (Κουμούση και Μαγκανιώτη 2013, 5). Σύμφωνα και με τα πρόσφατα ευρήματα, η Πάτρα ακμάζει οικονομικά και πληθυσμιακά κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο (συγκρ. Μουτζάλη 1994, 135, 143). Την ασφάλεια του πληθυσμού ενίσχυσε κατά τον 13ο αιώνα η κατασκευή του Εξωτειχίσματος, η αποκάλυψη της πορείας του οποίου είναι σημαντική για τη συμπλήρωση των ιστορικών φάσεων του Κάστρου της Πάτρας. Η πυκνή και αδιάλειπτη κατοίκηση της περιοχής μαρτυρείται έως τους οθωμανικούς και τους νεότερους χρόνους. Διαχρονικά το όριο της ζώνης κατοίκησης δεν εκτείνεται πέρα από τον διατηρητέο ρωμαϊκό αγωγό νότια του 1ου Δημοτικού Σχολείου και πλησίον της οδού Αιόλου, καθώς ανατολικότερα αυτού δεν εντοπίστηκαν κτιριακά κατάλοιπα.

Συνοψίζοντας, με την κατασκευή της Μικρής Περιμετρικής Οδού, η Πάτρα αποκόμισε πολλαπλά οφέλη, αφού εκτός από έναν νέο, σύγχρονων προδιαγραφών δρόμο, εμπλούτισε τον πολιτιστικό της χάρτη με νέες θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Το μεγαλύτερο τμήμα της ρωμαϊκής υδατογέφυρας της κοιλάδας της Αρόης μαζί με το τμήμα της υδατογέφυρας του ύστερου μεσαιωνικού Υδραγωγείου που αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε, εντάχθηκαν σε έναν ενιαίο, αρχαιολογικό χώρο που είναι επισκέψιμος από το 2018. Επισκέψιμος είναι και ο αρχαιολογικός χώρος που δημιουργήθηκε γύρω από το τμήμα του μεσαιωνικού υδραγωγείου που διατηρήθηκε κατά χώρα. Με την ολοκλήρωση του τεχνικού έργου, αναδείχθηκαν δύο ακόμα διατηρητέα μνημεία, ο ρωμαϊκός αγωγός πλησίον της οδού Αιόλου και το σωζόμενο τμήμα του Εξωτειχίσματος στον κόμβο Εξόδου. Όλα τα παραπάνω μνημεία, λόγω της εγγύτητάς τους με το Κάστρο και το διατηρητέο ρωμαϊκό βαλανείο της οδού Αιόλου, δημιουργούν έναν νέο πόλο αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Όσον αφορά τα οικοδομικά κατάλοιπα, ένα μέρος τους αποδομήθηκε για τις ανάγκες του έργου οδοποιίας, ενώ τα περισσότερα διατηρήθηκαν σε κατάχωση. Τα ψηφιδωτά δάπεδα αποκολλήθηκαν –σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη– και φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών,³ ενώ το περίτεχνο δάπεδο με τον συνδυασμό *opus tessellatum* και *opus sectile* αποτέλεσε, μετά από τη συντήρησή του, ένα από τα σημαντικότερα εκθέματα της περιοδικής αρχαιολογικής έκθεσης με τίτλο *Η Πάτρα της Μεσογείου* (Κουμούση 2019β), που διοργανώθηκε από την ΕΦΑ Αχαΐας με αφορμή τον επετειακό εορτασμό της δεκαετούς λειτουργίας του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών και την παράλληλη διεξαγωγή στην πόλη των II Παράκτιων Μεσογειακών Αγώνων (Κουμούση 2019α).

3 Τη μελέτη εκπόνησε ο συντηρητής αρχαιοτήτων της Εφορείας Χ. Πιλάλης, ενώ τις εργασίες υλοποίησαν, εκτός του προαναφερθέντος, ο συντηρητής Π. Αργυρόπουλος και οι εξειδικευμένοι εργατοτεχνίτες Π. Κανάς και Ά. Καρατζαφέρης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης, Δ. 1997. «Πάτρα, οδός Γερμανού 97». *Arch-Delt* 52, B1:343.
- Αλεξοπούλου, Γ. 1991. «Οδός Βότσαρη 12–14. Οδός Παπαδιαμαντοπούλου (έναντι των δεξαμενών του Δήμου). Έργα υδροδότησης στην οδό Παναχαΐδος Αθηνάς και στην οδό Παπαδιαμαντοπούλου». *Arch-Delt* 46, B1:141, 143.
- _____. 1994. «Οδός Γερατειών και Πρεβεδούρου (οικ. Ε. Τρίγγου). Οδός Γηροκομείου 126, θέση Παντελείκα». *ArchDelt* 49, B1:214, 220.
- Ανδρούδης, Π. 2008. «Κοσμική Οθωμανική αρχιτεκτονική της Ελλάδας». Στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, επιμ. Ε. Μπρούσκαρη, 51–66, Αθήνα: ΥΠΠΟΑ.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. 2012. «Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (1ος – τέλη 3ου αι. μ.Χ.)». Στο *Αγρός – Οικία – Κήπος – Τόπος*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Δ. Τερζοπούλου, 85–112. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟΤ – ΑΜΘ.
- Aurigemma S. 1926. *I mosaici di Zliten*, Rome : Societa Editrice D'Arte Illustrata.
- Becatti, G. 1961. *Scavi di Ostia*. Τόμος IV, *Mosaici e Pavimenti marmorei*. Roma: Libreria dello Stato.
- Bon, A. 1969. *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205–1430)*. Paris: Editions E. de Boccard.
- Bowman, S. 1976. «A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras». *ArchDelt* 31, *Μελέται*:49–75.
- Γεωργοπούλου, Γ. 1994. «Οδός Αιόλου 9. Οδός Μπουκαούρη 5». *ArchDelt* 49:215–17.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα Μ. 2000. *Το Κάστρο της Πάτρας*, Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε..
- _____. 2005. «Το κάστρο της Πάτρας». Στο *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως σήμερα*, επιμ. Τ.Ε. Σκλαβενίτης και Κ.Σ. Στάικος, Αθήνα: Κότινος, 103–27.
- Γιαλούρης, Ν. 1960. «Ανασκαφή του Ωδείου Πατρών». *ArchDelt* 16, *Χρονικά*:138–44.
- Γκάτη, Μ. 2008. «Πάτρα, Συμβολή οδού Αραχναίου και Μπουκαούρη (οικόπεδο Ν. Σελεχόπουλου)». *Arch-Delt* 63, B1:540–41.
- Ćurčić, S., και E. Hadjistryphonos, επιμ. 1997. *Secular Medieval Architecture in the Balkans (1300–1500) and its Preservation*. Thessaloniki: Aimos.
- Dunbabin, K.M.D. 1978. *The Mosaics of Roman North Africa. Studies in Iconography and Patronage*. Oxford: Clarendon Press.
- Ζίας, Ν. 1973–1974. «Πάτρα, οδός Μπουκαούρη 5». *Arch-Delt* 29, *Χρονικά*:410.
- Gasparini, E. 2014. «Il Palazzo delle Colonne di Tolemaide: una rilettura». Στο *Centro y periferia en el mundo clásico*, *Actas XVIII Congreso Internacional Arqueología Clásica, Merida 13–17 mayo 2013*, επιμ. J.M. Álvarez Martínez, T. Nogales και I. Rodà, Τόμος II, 1069–72, Mérida: Museo Nacional de Arte Romano.
- Gasparini, E., και E. Gallochio 2015. «Marble Pavements from the House of Jason Magnus in Cyrene». Στο *ASMOSIA X, Proceedings of the Tenth International Conference Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Rome 21–26 May 2012*, επιμ. P. Pensabene και E. Gasparini, Τόμος I, 545–54, Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Guidobaldi, F., και A.G. Guidobaldi 1983. *Pavimenti marmorei di Roma dal IV al IX secolo*. Studi di Antichità Cristiana XXXVI. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di archeologia cristiana.
- Ιωαννίδου-Καρέτσου, Α. 2008. «Ελληνιστική και ρωμαϊκή Κνωσός». Στο *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, επιμ. Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, 41–50. Ηράκλειο: εκδ. Νέα Κρήτη.
- Κανετάκη, Ε. 2004. *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*. Αθήνα: Τ.Ε.Ε.
- Κοκκίνη, Φ. 2012. «Η απεικόνιση του καθημερινού βίου στα ψηφιδωτά δάπεδα του ελλαδικού χώρου κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο». Διδ. διατρ., Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Paris Ouest-Nanterre La Defense.
- Κοκκοτάκη, Ν. 1989. «Οδός Διονύσου». *ArchDelt* 44, B1:127.
- _____. 1990. «Οδός Διονύσου. Πάροδος Αραχναίου 10». *ArchDelt* 45, B1:127.
- Κόλλια, Ε.-Ι., και Γ. Αλεξοπούλου. 2000. «Οδός Αιόλου 8–14–16 (ιδιοκτησία α/φών Γεωργίου)». *ArchDelt* 55, B1:291–93.
- Κολώνας, Α. και Ι. Παπαποστόλου. 1983. «Εϋνάρδου 30». *ArchDelt* 38, B1:116.
- Κουμούση, Α. 1994. «Πάτρα, οδός Μπουκαούρη 5». *Arch-Delt* 49, B1:263.
- _____. 2005. «Πάτρα, οδός Μπουκαούρη 7». *ArchDelt* 60, B1:372.
- _____. 2006. «Πάτρα, Μικρή Περιμετρική Οδός Πατρών. Μεσαιωνικό Υδραγωγείο. Οδός Γερμανού 101–103». *ArchDelt* 61, B1:460–62.
- _____. 2007. «Πάτρα, Μικρή Περιμετρική Οδός». *Arch-Delt* 62, B1:526–27.
- _____. 2008. «Πάτρα. Μικρή Περιμετρική Οδός, κόμβος Εξόδου (τέρμα οδού Αγίου Δημητρίου)». *ArchDelt* 63, B1:538–39.
- _____. 2009. «Ανάπλαση-ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πάτρας». *ArchDelt* 64, B1: 458–59.
- _____. 2013. *Ανάπλαση, ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πάτρας*. Πάτρα: ΥΠΠΟΑ.

- _____. 2018. «Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημόσιου έργου και η μεταφορά του». Στο *Το Αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο (1ο ΑΕΠΕΑ), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη 7–11 Νοεμβρίου 2012*, επιμ. Ε. Ζυμή, Α.Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου, 749–59. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- _____. επιμ. 2019α. *Η Πάτρα της Μεσογείου*. Πάτρα: ΥΠΠΟΑ.
- _____. 2019β. «Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου». Στο *Η Πάτρα της Μεσογείου*. επιμ. Α. Κουμούση, Πάτρα: ΥΠΠΟΑ, 166–67.
- _____. 2021. «Φρούριο Ρίου: Εργασίες αποκατάστασης και νέα αρχαιολογικά δεδομένα (2006–2018)». Στο *Οχυρώσεις της Οθωμανικής περιόδου στο Αιγαίο, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Μυτιλήνη 30–31/10/2018*, επιμ. Π. Τριανταφυλλίδης, Μυτιλήνη: ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑ Λέσβου, 389–402.
- Κουμούση, Α., και Ε. Μαγκανιώτη, 2013. *Στερέωση, ανάπλαση Βορείων Τειχών και φωτισμός ανάδειξης Κάστρου Πάτρας Νομού Αχαΐας*, Πάτρα: ΥΠΠΟΑ.
- Κουμούση, Α., Μ. Γκάτη, και Κ. Σούρα. 2016. «Κατασκευή Μικρής Περιμετρικής Οδού Πατρών». *ArchDelt* 71, B1a:601–16.
- Κουμούση, Α., Μ. Γκάτη, Κ. Σούρα, Α. Κάτσικα, και Α. Τσουρούνη. 2018. *Μικρή Περιμετρική Οδός Πατρών. Ένας δρόμος αλλάζει τον αρχαιολογικό χάρτη της Πάτρας*, Πάτρα: ΥΠΠΟΑ.
- Koumoussi, A. 2021. «Patras' Aqueducts in Ancient and Late Medieval Times». Στο *Workshop on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, World Water Day, 22 March 2021, Patras, Greece (e-Proceedings)*, επιμ. I.K. Kalavrouziotis 2021, 37–55. Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο.
- Kraeling, C.H. 1962. *Ptolemais. City of the Libyan Pentapolis*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Κωτσάκη, Μ. 1984. «Οδός Ηλείας 6 και Παναγούλη». *Arch-Delt* 39, B:82.
- _____. 1987. «Οδός Διονύσου». *ArchDelt* 42, B1:137.
- _____. 1990. «Οδός Αιόλου-Γερανίων-Πάροδος Αραχναίου (πολυκατοικίες Χελά)». *ArchDelt* 45, B1:128.
- Lolos, Y.A. 1997. «The Hadrianic Aqueduct of Corinth (with an appendix on the roman aqueducts in Greece)». *Hesperia* 66.2:271–314.
- Λυχούνας, Μ. 2008. *Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Καβάλας*. Καβάλα: ΥΠΠΟΑ.
- Magnus von Stackelberg, O. 1834. *La Grèce. Vues pittoresques et topographiques*. Paris: I.F. D' Ostervald.
- Maisano, R. 1990. *Φραντζής Γεώργιος, Cronaca*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 29. Ρώμη: Academia Nazionale dei Lincei.
- Majcherek, G. 2003. «Mosaic Floors from Roman Triclinia in Alexandria: evolution of techniques and design». Στο *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century, Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists, Cairo 2000*, Τόμος I, επιμ. Z. Hawass και L. P. Brock., 319–27, Cairo: American University in Cairo Press.
- Michaelidis, D. 1998. *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*. Τόμος IV.1, *The Mosaic and Marble Floors. Supplements to LibAnt V*. Tripoli: The Society for Libyan Studies.
- Μουτζάλη, Α. 1991. «Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο». Στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19–21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης. *Μελετήματα* 13. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 259–64.
- _____. 1994. «Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας». Στο *Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, επιμ. Β. Κατσαρός, 132–57. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά.
- _____. 2002. «Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Η μυθολογία της εγκατάλειψης». Στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998*, επιμ. Π.Γ. Θέμελης και Β. Κόντη, 174–88. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Olszewski, M.T., και P. Zakrzewski. 2011. «The Decoration of the Dining Room at Ptolemais in Cyrenaica (Libya) in the Light of the Last Researches». Στο *Mosaics of Turkey and parallel developments in the rest of the ancient and medieval world: questions of iconography, style and technique from the beginnings of mosaic until the Late Byzantine era, 11th International Colloquium on Ancient Mosaics, Bursa, Turkey 16–20 October 2009*, επιμ. M. Şahin, 665–74. Istanbul: Yayinlari.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Α. 1985. «Οδός Αγ. Δημητρίου 18. Οδός Αιόλου 1 και Παπαδιαμαντοπούλου». *Arch-Delt* 40, Χρονικά: 116.
- Papaioannou, M. 2002. «Domestic architecture of Roman Greece». Διδ. διατρ., The University of British Columbia.
- _____. 2007. «The roman domus in the greek world». Στο *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a conference held at Cardiff University, 17–21 April 2001*, επιμ. R. Westgate, N. Fisher και J. Whitley. BSA Studies 15. London: Short Run Press Ltd., 351–61.
- Παπακώστα, Α. 1980. «Οδός Νικήτα 9–13 και Καρατζά». *ArchDelt* 35, B1:191.
- _____. 1988. «Οδός Λόντου 42». *ArchDelt* 43, B1:150–51.
- _____. 2009. «Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 75–77». *Arch-Delt* 64, B1:413–15.
- _____. 2010. «Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 75–77. Μικρή

- Περιμετρική Οδός Πατρών». *ArchDelt* 65, B1β:878–79, 887.
- Papakosta, L. 2014. «Following the aqueduct's course of Roman Patras». Στο *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, Patras, Greece, 22–24 March 2014 (e-Proceedings)*, επιμ. I.K. Kalavrouziotis και A.N. Angelakis, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο: 701–11.
- Παπαποστόλου, I. 1973–1974. «Οδός Ηλείας και Ερενστρώλε 39». *ArchDelt* 29, B2:360.
- . 1976. «Οδός Μπουκαούρη 4». *ArchDelt* 31, B1:88.
- . 1977. «Οδός Σισίνη 28 και Ψηλαλώνια. Ψηλαλώνια 15–16». *ArchDelt* 32, B1:80–82.
- . 1978. «Οδός Αγράφων 10. Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 57. Οδός Ερενστρώλε 65. Οδός Λόντου 107. Οδός Ερενστρώλε 31–35». *ArchDelt* 33, B1:79–84.
- . 1991. «Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία». Στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19–21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης. *Μελετήματα* 13. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 305–20.
- . 2014. «Νεώτερα περί Αχαΐας και Πατρών». *ArchEph* 153: 237–74.
- Papapostolou, I.A. 1989. «Monuments des combats de gladiateurs à Patras». *BCH* 113:351–401.
- . 2009. «Mosaics of Patras. A review». *ArchEph* 148:1–84.
- Parrish, D. 1985. «The Date of the Mosaics from Zliten». *AntAfr* 21: 137–58.
- Πετρίτση, Μ. 1985. «Οδός Αγράφων 10–12. Ανώνυμες οδοί στην περιοχή Φρουρίου (οικόπεδο Χελά)». *ArchDelt* 40, Χρονικά:108, 114.
- Πετρόπουλος, Μ. 1990. «Ρωμαϊκό Υδραγωγείο». *ArchDelt* 45, B1:136.
- . 1991. «Κάστρο Πάτρας, Θέση Κουκάκι». *ArchDelt* 46:155.
- . 1999. «Ελεκίστρα Πατρών (οικισμός Ρωμανού)». *ArchDelt* 54, B1:260.
- . 2001. «Κάτω Σαμακιά, Ρωμαϊκό Υδραγωγείο». *ArchDelt* 56, B4:508–11.
- . 2006. «Το νερό και η σημασία του για την αρχαία Πάτρα». Στο *Υδάτινες Διαδρομές στο νομό Αχαΐας*, επιμ. Ε. Σιμώνη, 23–39, Πάτρα: Τ.Ε.Δ.Κ. Νομού Αχαΐας.
- . 2007. «Νικόπολις – Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας». Στο *Νικόπολις Β', Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 11–15 Σεπτεμβρίου 2002*, επιμ. Κ. Ζάχος, 175–211. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.
- . 2009. «Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας». Στο *Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου και οι πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της επαρχίας της Αχαΐας στις αρχές της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής εποχής, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23–24 Μαρτίου 2006*, επιμ. Α. G. Benvenuti και E. Carando, 39–77. Tripodes 8. Αθήνα: S.A.I.A.
- Petropoulos, M. 2014. «The cult and the use of water in ancient Greece with emphasis on the ancient city of Patras». Στο *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture, Patras, Greece, 22–24 March 2014 (e-Proceedings)* επιμ. I.K. Kalavrouziotis και A.N. Angelakis, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, 15–26.
- Πέτσας, Φ. 1971. «Πλατεία Δεξαμενής». *ArchDelt* 26, B1:163.
- Ριζάκης, Α.Δ. 1992–1993. «Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αστικό και αγροτικό τοπίο των πόλεων της Πελοποννήσου». Στο *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16 Σεπτεμβρίου 1990*, Τόμος Α', 432–48, Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Rizakis, A. 1998. *Achaie II. La cité de Patras: Épigraphie et histoire. Μελετήματα* 25. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Ριζάκης, Α.Δ., και Μ. Πετρόπουλος 2005. «Η αρχαία Πάτρα». Στο *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως σήμερα*, επιμ. Τ.Ε. Σκλαβενίτης και Κ.Σ. Στάικος, Αθήνα: Κότινος, 3–55.
- Said, W.B. 2002. «Τυπολογία της κατοικίας της ρωμαϊκής περιόδου στην ανατολική Μεσόγειο». Διδ. διατρ., Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Σούρα, Κ. 2013. «Μικρή Περιμετρική Οδός Πατρών. Οδοί Αιόλου - Γερανείων - Όσσης». *ArchDelt* 68, B1:338–40.
- . Υπό Έκδ. «...πάν' τα κορίτσια για νερό, βρίσκουν τον τόπο αδειανό. Άγνωστο σκέλος του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου της Πάτρας». Στο *Αρχαιολογικό έργο στην Πελοπόννησο 4, Πρακτικά της Δ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης (ΑΕΙΠΕΛ 4), Καλαμάτα 20–23 Νοεμβρίου 2024, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου*.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 1987. «Οδός Παναχαΐδος Αθηνάς 8 και Μπουκαούρη». *ArchDelt* 42, B1:142.
- . 1989. «Οδός Ερενστρώλε 67–69 και Μπουκαούρη. Οδός Ερενστρώλε 76. Οδός Γερανείων και Πρεβεδούρου». *ArchDelt* 44, B1:119–21, 123.
- . 1996. «Πάροδος Αιόλου 38 (4ο Δημοτικό Σχολείο). Οδός Παπαδιαμαντοπούλου (έργα ΔΕΥΑΠ)». *ArchDelt* 51, B1:197–99, 228.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Γ.Ζ. Αλεξοπούλου, Γ. Γεωργοπούλου, και Α. Γκαδόλου. 2006. «Το έργο των σωστικών ανασκαφών στην πόλη των Πατρών και την ευρύτερη περιοχή της. Νεότερα πολεοδομικά και τοπογραφικά στοιχεία». Στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9–12*

- Ιουνίου 1996, Πρακτικά, επιμ. Μ. Καζάκου, 81–100, Αθήνα: ΥΠΠΟΑ.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., και Γ.Ζ. Αλεξοπούλου. 2015. «Νεώτερα πολεοδομικά δεδομένα της πόλης των Πατρών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Συμβολή στο οδικό δίκτυο». *ASAtene* XCIII, III. 15:151–68.
- Σωτηρίου, Α. 1993. «Οδός Μητροπολίτου Νεοφύτου 10. Οδός Αραχναίου 8 (έργα ΔΕΚΕ)». *ArchDelt* 48, B1:111–13, 115.
- Sweetman R., 2007. “Identification of space through a study of mosaics: a case study, Knossos, Crete”. Στο *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a conference held at Cardiff University, 17–21 April 2001*. επιμ. R. Westgate, N. Fisher και J. Whitley. *BSA Studies* 15. London: Short Run Press Ltd. , 363–71.
- Talgam R., 2016. «A mosaic floor with *xenia* at ‘En Ya’al (Naḥal Refa’im) Jerusalem». *Atiqot* 87:111–12.
- Τριανταφύλλου, Κ. 1995. *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών*. 3η έκδ. Πάτρα: Τυπογραφείο Π. Κούλη.
- Τσελεμπή, Ε. 1999. *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668–1671), Πελοπόννησος–Νησιά Ιονίου–Κρήτη–Νησιά Αιγαίου*. Μτφ. Δ. Λούπης. Αθήνα: Εκάτη.
- Τσουρής, Κ. 2018. «Δημόσια υδραγωγεία στη βυζαντινή περιφέρεια (9ος–15ος αιώνας)». Στο *ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ, μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Τόμος II, επιμ. Μ. Κορρές, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας και Φ. Μαλούχου-Tufano, 603–12, Αθήνα: Μέλισσα.
- Vitti, P. 2016. *Building Roman Greece. Innovation in vaulted construction in the Peloponnese*. Roma: “L’Erma” di Bretschneider.
- Wordsworth, Ch. 1995. *Ελλάδα. Μια περιπλάνηση στα τοπία και στην ιστορία της*. Μτφρ. Π. Δημουλέας, Αθήνα: Εκάτη.